

Міністерство освіти України
Львівський державний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

ЛОБУР
Надія Володимирівна

**АНТРОПОМЕТРИЧНА МЕТАФОРА У МОВНІЙ КАРТИНІ
СВІТУ: ТИПОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ**
(на матеріалах української і чеської мов)

10.02.01 - українська мова

10.02.03 - слов'янські мови

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

ЛЬВІВ 1997

00752384 (Т)

Дисертація

Роботу виконано на кафедрі слов'янської філології філологічного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка, рекомендовано до захисту на спільному засіданні кафедри української мови і кафедри слов'янської філології ЛДУ.

Науковий керівник — доктор філологічних наук, професор
Сербенська Олександра Антонівна

Офіційні опоненти — доктор філологічних наук, професор
Багмут Алла Йосипівна

кандидат філологічних наук, доцент
Невідомська Лілія Мелетіївна

Провідна організація — Київський університет імені Тараса Шевченка

Захист відбудеться 17 червня 1997 р. о 8:12⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 04.04.12 при Львівському державному університеті імені Івана Франка (290601, м.Львів, вул. Університетська, 1)

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотечі Львівського державного університету імені Івана Франка (290005, м.Львів, вул.Драгоманова, 17).

Автореферат розіслано "16" травня 1997 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради *Змєрзєв* — доцент Терлак З.М.

Актуальність теми дослідження. Сучасна лінгвістика формується в антропологічному руслі. Фільтрація навколишньої реальності через людську свідомість і оформлення її у мовні знаки органічно вплітається в сучасну антропологічну парадигму наукового знання.

У зв'язку з цим у фокусі наукових досліджень мовні явища розглядають в діаді "мова і людина". Вихідною тезою антропологічної лінгвістики є розуміння мови як конструктивної властивості людини. Адже людина є людиною тільки завдяки мові.

Дослідники мови визначають такі перспективні напрями розвитку антрополінгвістики: лінгвогносеологія, лінгвопсихологія, лінгвобіхевіорологія, лінгвоетнологія (етнолінгвістика), лінгвокультурологія, лінгвопалеонтологія¹.

Одним з актуальних завдань антрополінгвістики є визначення основних засад моделювання картини світу і з'ясування таких стрижневих понять, як "картина світу" і "мовна картина світу". Формування цих макроєдиниць неможливе без визначення структури та ієрархічних рівнів мовної особистості. Адже мовна картина світу існує лише завдяки фільтрації наукової картини світу через призму мовної особистості². Дослідження³ останніх років зосереджують увагу на мовних засобах, які експлікують картину світу. Центральне місце серед них займає метафора, яка є когнітивною категорією, способом мислення про світ, засобом створення нових концептів.

Дослідження метафоричної антропосистеми чеської та української мовної картини світу створює передумови для визначення типологічної моделі найменувань, які є образною характеристикою людини.

¹ Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. — М.: Наука, 1988. — С. 21.

² Караулов Ю.Н. На уровне языковой личности // Караулов Ю.Н., Федотов А.Л., Чуйкина Л.Н. Между семантикой и гносеологией. Предв. публикации Ин-та русск. языка АН СССР. Вып. 164. Проблемная группа по экспериментальной и прикладной лингвистике. — М.: Изд-во МГУ, 1985. — 168 с. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. — М.: Наука, 1987. — 261 с.

³ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1987. — С. 387-415; Маккорман Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. М.: Прогресс, 1987. — С. 358-386; Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. — М.: Наука, 1988. — С. 173-204; Чередниченко О. Метафоризация як тип кодування когнітивних процесів / Провідні лінгвістичні концепції кінця ХХ ст. Тези Всеукраїнської наукової конференції. — Львів, 26-27 листопада 1996 р.

До того ж аналіз антропометафори слов'янських мов із залученням даних суміжних наук (у нашому випадку етнології) дає змогу описати "фрагменти" національних картин світу і простежити, "вловити" взаємозв'язок мови та менталітету нації.

Об'єктом дослідження є універсальні рефлексивні мовні метафори на вербально-семантичному рівні. На поверхневому рівні мови метафора заснована на можливості переносно вжитого слова виконувати функцію нової характеристики предмета. Одночасно розглядаємо мовну метафору як комплексну проблему, яка стосується різних галузей: лексикології, семасіології, теорії номінації, психолінгвістики, дігностилістики. У зв'язку з цим актуальним є визначення конотаційного спектра метафори в українській та чеській мовах, який відповідає предметно-логічним зв'язкам, відтворює мовний досвід носіїв етнокультури і закріплює узус за значеннєвими потенціями даного слова.

Предметом дослідження є метафоризація як складний мисленнєвий акт мовної особистості, що зумовлений когнітивною здатністю людського мозку. Суттєвою особливістю метафори є те, що вона реалізується в діалогічній формі розвитку змісту і його розуміння — складного психологічного процесу, — що передбачає "розгадку" властивостей позначуваного об'єкта і з'ясування того, як ці властивості "підтримуються" асоціативним комплексом української та чеської етноспільнот. Аналіз метафори як когнітивної категорії, як способу мислення про світ створює передумови для опису "фрагментів" національних картин світу.

Матеріал дослідження кандидатської дисертації — мовна антропометафора української і чеської мов. У роботі використано матеріал глумачних та фразеологічних словників української і чеської мов (Словник української мови: В 11 т. /Ред. колегія акад. АН УРСР І.К.Білодід. — К., 1971-1980; Фразеологічний словник української мови: У 2 т. — К.: Наук. думка. 1993; Slovník spisovného jazyka českého: v 4 dílech. Praha, SPN. — 1960; Slovník české frazeologie a idiomatiky. Československá Akademie věd. — Praha, 1983).

Ілюстрації підбрано із творів сучасних українських і чеських письменників, з періодичних видань, переважно останніх років, доповнено матеріалами картотеки нових надходжень лексикографічного відділу Інституту української мови ім. О.О.Потебні АН України.

Методологічна основа і методи дослідження. Діалектичний принцип вивчення мовних явищ є методологічною основою дисертаційного дослідження. Діалектичний принцип реалізовано у

суперечності: 1) кінцевого і безконечного; 2) єдиного і багатоваріантного; 3) індивідуального і загального; 4) національного та універсального.

Порівняльний і типологічний методи дослідження взаємопов'язані та взаємозумовлені.

Порівняльний метод є результативним і на матеріалі мов однієї сім'ї, наприклад, в слов'янських, між якими в ході еволюції виникли значні відмінності при численних суттєвих спільних особливостях.

Порівняння національних мовних феноменів (зокрема, метафори) дає змогу детальніше охарактеризувати і окреслити специфічні особливості образної системи як української, так і чеської мови. Виділення подібних номінацій та образів, що закріплюються у мові, не обов'язково є наслідком генетичної спорідненості мов. Схожість образної мотивації може ґрунтуватися на спільних законах людського мислення і виявлятися у багатьох як споріднених, так і генетично віддалених мовах, тобто бути типовою.

Стан досліджуваної проблеми. Поняття мовної картини світу і термін на його позначення (*sprachliches Weltbild*, *lingvistic view (picture) of the world*) є одним з концептуальних понять теорії пізнання, воно визначає роль мови в пізнавальних процесах, досліджує взаємозалежність між мовою й пізнанням.

Початкові тези про мовний образ світу можна простежити ще з часів М. Лютера, який у праці "Sendbrifrom Dollmetschen" (1530 р.) твердив "ittliche sprag hatt ihren eiren Art", що означає: різні мови мають свої специфічні риси в розумінні світу.

Теоретичні й філософські засади теорії мовного образу світу на ґрунті німецької філософії (XVIII-XIX ст.) сформулювали також Й. Гамман, Й. Гердер¹.

Однак ґрунтовні розробки поняття мовного образу беруть початок з моменту появи праць В. фон Гумбольдта. Він один з перших виявив, що "мова — це об'єднана духовна енергія народу, прекрасно втілена в певних звуках; у такому вигляді і через взаємозв'язок своїх звуків вона зрозуміла всім мовцям і збуджує в них приблизно однакову енергію. Різні мови — це зовсім не різні позначення одної і тої ж речі, а різне бачення її. Мова — це ієрогліфи, за допомогою яких людина відображає світ і своє уявлення про нього; при тому світ і уявлення, постійно творячи картини за законами подібності, залишаються в цілому незмінними, мови самі собою розвиваються, ускладнюються,

¹ Anusiewicz J. Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku // *Językowy obraz świata*. — Lublin, 1990. — S. 227-309.

розширюються. Мова завжди втілює в собі своєрідність цілого народу” (переклад наш — Л.Н.)¹.

В.фон Гумбольдт виділив у мові динамічну, енергетичну властивість (energia). Адже мова в діахронному аспекті є схованкою нагромадженого досвіду певної лінгвокультурної спільноти.

Однією з основних тез психолінгвістичної теорії О.Потебні² є думка про пізнавальну діяльність мови (співзвучна з гумбольдтіанською тезою про “роботу духу”).

Проблему співвідношення національної мови і національного світобачення обгрунтовували неогумбольдтіанці. Представник етнолінгвістичної школи Л.Вайсгербер (“Про сили німецької мови”, 1945-1955) висловив думку про те, що кожна мова має свій, властивий тільки їй світогляд³.

Твердження про залежність картини світу від конкретної мовної системи Б.Уорф проголошує як принцип лінгвістичної відносності, зміст якої зводиться до тези: наше мислення, наше розуміння дійсності регламентоване мовою⁴.

На ґрунті польського мовознавства тезу про мовний образ світу (jęzukowy obraz świata) розвинули такі мовознавці, як Й.Бартмінський, Р.Токарський, І.Мацкевіч, Л.Томчак, І.Анушевіч та інші⁵.

Чеську етнолінгвістичну школу представляють мовознавці Ф.Травнічек, В.Гавранек, К.Горалек, П.Трост, Ф.Данеш, В.Скалічка, Б.Палек⁶.

Якщо зарубіжні лінгвісти акцентують увагу на національній мовній картині світу, то російським дослідникам належить пріоритет у розробці теоретичної концепції мовної картини світу як експлікації концептуальної картини світу мовними засобами. Мовознавці (Ю.М.Караулов, Г.В.Колшанський, Г.В.Рамішвілі, М.Г.Комлев, Б.А.Серебренников та ін.) розрізняють дві картини світу:

- 1) концептуальну картину світу;
- 2) мовну картину світу.

¹ Гумбольдт В.фон. Об изучении языков, или план систематической энциклопедии всех языков // Язык и философия культуры / Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1985. — С. 341-349.

² Потебня О.О. Думка й мова // Естетика і поетика. — К.: Мистецтво, 1986. — 212 с.

³ Див.: Удовиченко Г.М. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних досліджень. — К.: Вища школа, 1980. — С. 160.

⁴ Див.: Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.И.Ярцева. — М.: Сов. Энциклопедия, 1991. — С. 330.

⁵ Językowy obraz świata / Za red. J. Bartminkiego. — Lublin, 1990. — 309 s.

⁶ Základy etnolingvistiky (za red. Ph.Dr.Františka Vrhela) — SPN. — Praha, 1981. — 345 s.

Теоретичне обґрунтування проблеми знаходимо у колективній монографії російських учених "Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира". У праці визначено місце картини світу у життєдіяльності людини, описано форми її існування як базисного елемента світобачення людини.

Об'єктивну картину світу і її роль у пізнанні описав Г.Колшанський. Визначаючи лінгвогносеологічні передумови адекватного пізнання об'єктивного світу, автор підкреслював: "Картина світу, відображена в свідомості людини, є вторинним існуванням об'єктивного світу, що закріплюється і реалізується у своєрідній матеріальній формі. Цією матеріальною формою є мова, яка виконує функцію об'єктивізації індивідуальної людської свідомості лише як окремої монади світу". У розділі "Особливості засобів вираження національних мов" автор, на наш погляд, приходить до дещо суперечливого висновку. Г.Колшанський стверджує, що так звана національна специфіка мовної картини світу може інтегруватися як специфіка субстанції матеріального знака (йдеться про фонетичні, граматичні, лексичні особливості), а не як специфіка тої концептуальної картини світу, яку створює не окрема людина, не окремий народ носій тієї чи іншої мови, а людство як рід. Автор критикує тих дослідників, які виділяють лише національну специфіку мови. Зокрема Г.Гачева, який висловив думку про те, що всі народи по-різному уявляють, змальовують єдиний світ, стверджуючи, що це абсолютно парадоксальна думка. Г.Колшанський стверджує, що єдиний світ повинен означати і єдине його відтворення, а єдина національна картина світу руйнує цей єдиний світ².

Не можна погодитися із такою позицією російського мовознавця, яка базується на ідеології марксизму-ленінізму. Ми вважаємо, що різниця між мовами — це щось набагато більше, ніж просто знакові відмінності. Слова і форми: слів формують і визначають поняття, і тому різні мови за своєю суттю, за впливом на пізнання і чуття насправді різні, відмінні світобачення.

Вважаємо, що національні картини світу не можуть руйнувати загальної картини світу. Адже закони пізнання світу у різних народів ґрунтуються на однакових законах логіки, логіка людського мислення єдина для всіх людей. І тому немає загрози руйнації єдиної картини світу. Численні мови, що існують у світі, — це різні шляхи, способи

¹ Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. — М.: Наука, 1990. — С. 15.

² Там само. — С. 76.

духовного засвоєння дійсності, в основі яких лежать однакові принципи людського мислення.

Окремі характеристики картини світу представлені у роботі Т.В.Цив'ян "Лінгвістичні основи балканської моделі світу"¹.

Що стосується вивчення цієї проблематики в українському мовознавстві, то, наскільки нам відомо, ще немає ґрунтовних досліджень мовної картини світу і метафори як основного її формата. Хоч фрагментарні розробки з цієї тематики є².

Мета і завдання роботи. Дослідження має на меті змодельовати типове метафоричне поле найменувань, які характеризують людину в українській та чеській мовних картинах світу, визначити національно-культурну специфіку метафоричної системи української та чеської мов.

У прагматичному аспекті маємо на меті описати метафору як основний формант мовної картини світу, простежити рефлексії певних таксонімів у різних символічних системах. "Фрагментарний" аналіз дає підстави змодельовати антропометричну мовну картину світу українців і чехів.

Аналіз образних номінацій на позначення характеристик людини допомагає визначити їх місце на шкалі вартостей лінгвокультурної спільноти. Ми обрали цю лексико-тематичну групу, оскільки вважаємо, що саме вона становить великий пласт у лексичній системі сучасної української та чеської мов.

З основною метою пов'язані такі завдання:

на основі теоретичних розробок відомих лінгвістів, психологів, філософів описати основні параметри картини світу;

визначаючи місце і роль метафори у творенні картини світу, описати універсальні рефлексії цієї мовної фігури на вербальному рівні та визначити основні параметри процесу метафоризації;

визначити типологію антропометричного переносу із загальних сфер позалінгвальної дійсності — зоо-біореалії і соціального життя — на українську та чеську мовну особистість;

з'ясувати конотаційний комплекс аналізованої антропосфери і його роль в оцінці мовного образу. Оцінка локалізується на шкалі позитивне/негативне;

¹ Цив'ян Т.В. Лінгвістические основы балканской модели мира. / Отв. ред. В.Н.Топоров АН СССР. — М.: Наука, 1990. — 203 с.

² Див. матеріали міжнародних конференцій: "Мова і культура" (Київ, 1994, 1995, 1996), "Провідні лінгвістичні концепції кінця XX століття" (Львів, 1996); "Язык. Культура. Взаимопонимание" (Львів, 1997).

з допомогою порівняльного аналізу української і чеської метафоричної системи визначити відмінності у семантиці мовного образу.

Простежити значеннєві рефлексії вказаної тематичної групи у фразеології та у символічній системі народних вірувань, відтворити фрагменти концептуальної картини світу українців та чехів.

Наукова новизна роботи. У роботі вперше змодельовано метафоричне поле найменувань-характеристик людини в українській та чеській мовній картині світу. Визначена типологія антропометричного переносу в обох слов'янських мовах. Проаналізовано метасистему зазначених номінацій, виділено конотаційні комплекси мовного образу української та чеської мов. Дослідження проведено із залученням даних етнографії, психології, етнопсихології.

Теоретичне і практичне значення роботи. Теоретичні висновки роботи доповнюють і систематизують загальні положення про мовну картину світу і про метафору як найпродуктивніший засіб її творення. Практичне значення дисертації полягає в тому, що в дослідженні змодельовано антропометричне поле метафори, визначено типологію процесу метафоризації на матеріалі української та чеської мов. У дисертації вперше використаний і систематично описаний значний лексичний прошарок української та чеської мов.

Матеріал дослідної частини дисертації може бути використаний для укладання так званих універсальних словників, які містять енциклопедичні, культурно-історичні і етнологічні аспекти. Практичний матеріал нашого дослідження буде корисним для укладання метафоричного словника української та чеської мови.

Теоретичні положення та ілюстративний матеріал дисертації можуть бути використані у лекційних курсах та спецкурсах для студентів філологічного факультету.

Апробація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження були обговорені на засіданнях кафедри слов'янської філології Львівського державного університету імені Івана Франка. Матеріал дослідження став основою для доповіді на двох міжнародних конференціях. Остаточний варіант роботи було обговорено на спільному засіданні кафедр слов'янської філології та української мови Львівського державного університету. Зміст роботи відображено у трьох публікаціях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

Основний зміст дисертації

У *Вступі* обґрунтовано актуальність дослідження, стан досліджуваної проблеми, мету і завдання, предмет та об'єкт, методологічну основу, новизну дисертації та теоретичне і практичне значення дослідження.

У *першому розділі* "Картина світу як вияв ментальності народу" викладено основні засади картини світу, описано характеристики наукової картини світу і мовної картини світу.

У першому підрозділі "Основні засади моделювання картини світу. Картина світу в інтерпретації сучасних дослідників", розглядаючи основні характеристики картини світу, виходимо з того, що картина світу — це суб'єктивний образ об'єктивної реальності. Будь-яка картина, створена людиною, має відбиток людського суб'єктивізму. І в цьому полягає основна суперечність картини світу.

Людина у своїй свідомості фіксує конструкт світу, і він є, фактично, вторинним існуванням об'єктивного світу. Зфіксована картина світу реалізується у своєрідній матеріальній формі — у формі мовних знаків. Процес перетворення концептуальної картини світу в мовну багатоактний.

Оскільки мовна картина є вторинним утворенням, результатом чуттєвого відображення, світосприйняттям крізь призму накопиченого досвіду і його творчим переосмисленням, мовна картина світу є важливим компонентом національної культури.

Саме вербалізований досвід, знання, культура, які накопичує етнологівокультурна спільнота, створюють своєрідну форму володіння світом.

Кожний народ експлікує у мовні формули особливості свого світосприйняття. Він не тільки "фотографує", інтерпретує світ засобами мовної символіки, а й створює свій ментальний портрет світу. У національній мові є невичерпний арсенал мовних артефактів — образів, символів, знаків, які втілюють у собі результати пізнавальної діяльності всієї етнокультурної спільноти. Національна мова у свій неповторний спосіб інтерпретує різні явища, традиції, звичаї, обряди, спосіб життя, кодує досвід колективно-історичної групи. Наприклад, для образної характеристики завязятого хороброго чоловіка чи взагалі парубка, юнака українці вживають лексему *козак*. Вербальне мислення зафіксувало фрагмент історичного досвіду національної картини світу. *Козаками* в Україні в XV-XVIII ст. називали вільних людей із селян або міської бідноти, що втікали на південні землі й брали участь у визвольній боротьбі проти татаро-гурацьких і польських

загарбників. Стійке спотучення в чеській мові *silný jako Bivoj* характеризує сильного завзятого чоловіка. *Bivoj* — чеський міфологічний герой, відомий своєю силою і хоробрістю.

Аналіз теоретичних праць відомих лінгвістів, філософів, психологів є переконливим твердженням того, що національний елемент мовної картини світу — основний чинник, який розрізняє мовні картини світу. Вирішальний вплив на нього, поряд з природними та географічними умовами, має національна ментальність етноспільноти.

Картини світу двох слов'янських народів — українського і чеського — це результат спільної дії і природних, і культурних факторів, наслідок їх конкретного історичного розвитку, відображення взаємодії між собою (взаємовпливів) і з іншими народами.

Картина світу, реалізована у формі мовних знаків, перетворюється у мовну картину світу. Цей процес здійснюється через призму мовної особистості. Ми вважали за доцільне описати структуру мовної особистості і визначити у ній національний елемент.

У другому підрозділі "Структура національної мовної особистості" описано структурні рівні мовної особистості. Ми робим спробу розмежувати інваріантну і варіантну складову у структурі національної особистості.

Національна варіантна складова пронизує всі рівні мовної особистості. На кожному з рівнів національний стержень отримує специфічну форму і вираження. Структуру національної мовної особистості можна зобразити у вигляді такої схеми:

Вербально-семантичний рівень

національний лексикон

комплекс структурних рис загальнонаціонального мовного типу

Лінгво-когнітивний рівень

Національна картина світу +
інтернаціональна картина світу

Мотиваційно-прагматичний рівень

комунікативно-діяльні потреби,
зумовлені біологічним розвитком
та національною ментальністю

Визначення національної варіантної складової уможливорює розгляд національної особистості як глибоко національного феномену.

Другий розділ роботи "Метафора як засіб творення мовної картини світу" складається з двох параграфів, у яких розкрито амбівалентність терміна метафора: 1) як засобу номінації; 2) як способу творення мовної картини світу.

У першому підрозділі "Універсальні рефлекси метафори на вербальному рівні" акцентовано увагу на способах словникового "матеріального" вираження об'єктивних мовних ознак метафори: (ознака семантичної двоплановості, ознака абстрактності, синтаксична ознака, морфологічна ознака). Основний наголос зроблено на теоретичних працях¹, в яких визначено диференційні ознаки художньої і мовної метафори.

Відмінності між художньою і мовною метафорою у дисертації зображені у вигляді структури:

Художня метафора є об'єктом дослідження поезики і є її основною естетичною категорією;

художня метафора безсистемна;

конотації художньої метафори відтворюють не колективне, а індивідуальне (авторське) бачення світу, вони суб'єктивні і випадкові, художня метафора виникає і існує тільки в межах конкретного тексту;

художня метафора є одинична і потребує певного пояснення (авторського);

художня метафора невідтворювана;

художня метафора авторська.

Мовна метафора є об'єктом дослідження лінгвістики як комплексна проблема, яка має відношення до таких галузей, як лексикологія, семасіологія, теорія номінації, психолінгвістика, лінгвостилістика;

мовна метафора має системний характер, створюється і функціонує за законами мовної системи;

у мовній метафорі об'єктивні конотації, які відповідають предметно-логічним зв'язкам, відтворюють мовний досвід носіїв етнокультури і закріплені узусом за значеннєвими потенціями даного слова;

мовна метафора є загальноживаною і зрозумілою;

мовна метафора характеризується певною стійкістю і відтворюваністю у мові (на зразок фразеологічної одиниці);

мовна метафора - "анонімна".

¹ Скляревская Г.Н. Языковая метафора в толковом словаре. Проблемы семантики (на материалах русского языка). — М.: АН СССР Ин-т русс. яз., 1988. — Ч. 1. — С. 28.

У науковій літературі існують різні погляди на характер співвідношення мовної і художньої метафори, та все ж дослідники єдині у тому, що мовна і художня метафора схожі між собою за принципами семантичних процесів і сфери їх застосування взаємопроникливі. Мовна метафора і художня метафора існують у складних і суперечливих зв'язках. Спільним для них є психолінгвістична властивість перенесення найменування з одного предмета на інший на основі очевидної подібності. У лінгвістичному плані між мовною і художньою метафорою спостерігаємо глибокі принципові відмінності.

Найновіші дослідження присвячені аналізу метафори як одному з важливих способів створення мовної картини світу. Мовна картина світу виникає в результаті когнітивного маніпулювання тими значеннями, які вже існують, з метою створення нових концептів. Особливо це характерно для тих сфер відображення дійсності, які безпосередньо не сприймаються органами чуття.

Феномен метафори самою своєю природою свідчить про те, як можна пізнати і зрозуміти незрозуміле, логічно і лінгвістично нерегулярне мовне утворення.

Оскільки результати метафори ґрунтуються на асоціативних зв'язках людського досвіду, метафора за своєю природою антропометрична. Виходячи з припущення, що людина пізнає світ через усвідомлення своєї предметної і теоретичної діяльності в ньому, категорія антропометричності логічно вписується в сучасну антропологічну парадигму наукового знання.

Мовознавці, філософи трактують антропометричність як один з проявів антропоцентричності людської свідомості і основу антропоморфності. Вони розглядають цю категорію в рамках антропоцентричності, а антропоморфність вважають одним із наслідків антропометричності. Також будь-яке уподібнення до людини, її дій і вчинків, створює спектр для "морфності". Увесь цей спектр "морфності" виникає у свідомості і реалізується у номінаціях тільки тому, що людина "вимірює" всі форми буття через призму свого досвіду і знання.

В арсеналі образних засобів кожної мови є метафори як засіб найменування. Але у кожній мові існує своя "метафорична" традиція — одні мовні системи частіше користуються метафоричними позначеннями, інші — зрідка. До того ж кожна мова зберігає в образному арсеналі специфічні, національні метафори, які мають чітко виражений національний характер внаслідок культурно-історичних, географічних відмінностей.

Вивчення метафори в порівняльно-типологічному плані дає змогу проникнути в загальні закономірності людського мислення, виявити типові асоціації і разом з тим з'ясувати специфіку кожної мови зокрема.

У другому підрозділі "Когнітивні аспекти процесу метафоризації" зроблено акцент на когнітивному підході (Е.Маккорман)¹ до вивчення феномена метафори.

Метафори функціонують як когнітивні процеси, з допомогою яких ми поглиблюємо наші знання про світ (про картину світу) і створюємо нові гіпотези. Метафори є посередниками між людським розумом і культурою. Нові метафори певною мірою змінюють повсякденну мову і водночас змінюють способи нашого сприйняття та пізнання світу. На поверхневому вербальному рівні метафори динамічно змінюють лексичний склад мови, адже з появою нових метафор спостерігаємо фактичне збільшення словникових статей. А далі спостерігаємо зворотній процес: оскільки метафори змінюють мову, вони відіграватимуть певну роль в культурній еволюції.

Метафора — результат когнітивного процесу, який передбачає два референти. Ці референти не пов'язані між собою, що веде до семантичної концептуальної аномалії. Супроводжуваним симптомом цієї аномалії є певна емоційна напруга. І чим більша несумісність референтів, тим вищий рівень емоційної напруги. Концептуальний процес розрізняє як подібні характеристики референтів, на яких базується аналогія, так і відмінні, на яких базується семантична аномалія.

Отже, згідно з когнітивною теорією, процес метафоризації — не просто лінгвістичне явище, яке відбувається на поверхневому рівні мови. Корені його криються в глибинних структурах людського мислення. Когнітивний процес відкриває нові можливості розвитку значень.

Вивчення метафори як процесу (метафоризації) актуалізує потребу його моделювання (В.М.Телія)². На думку дослідниці, модель метафоричного процесу складають сутності і відношення між ними. Суб'єкт метафоризації визначає характеристики і асоціативні комплекси, щоб синтезувати релевантні для метафори особливості. Основними при створенні метафори, що організовує стрижень моделі,

¹ Маккорман Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1990. — С. 358-386.

² Телія В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. — М.: Наука, 1988. — С. 33-54.

є задум, мета, основа (думка про світ, предмет, явище, властивість, подію, факт).

Задум метафори — це інтенція суб'єкта назвати, усвідомити це "недодумане" ним поняття (В.М.Телія). Задуму без мети не існує. Ця мета може "обмежити" задум віднайти вдале найменування, що характеризує метафоричний процес просто як перенесення назви, тобто готове найменування виконує нову функцію називання.

При задумі і меті оцінка коректує метафоричний процес. Задум функціонально пов'язаний з метою при формуванні емотивно-оцінних понять. Взагалі задум при створенні метафори є аргументом, а роль функції відіграє мета. Наприклад, задум характеристики сміливої людини виражає захоплення нею і втілює ці інтенції у найменуваннях *козак; лев, lev; Vivoj* тощо.

Початковий етап пізнання починається з порівняння. Принцип фіктивності (модус "так ніби") передбачає таке порівняння. Метафору формують і використовують її лише в контексті "так ніби".

Модус нівелює природні і уявні обмеження, властиві онтології і системі знань про світ, розширює можливості переходу від однієї системи знань до іншої. Саме принцип фіктивності вводить у процес метафоризації суб'єкта, який визначає не тільки можливість подібності, когнітивно осмисленої, але й антропометричність.

Важливим для метафоризації є процес фокусування. При створенні нового концепту мовна особистість зосереджує увагу на тих характеристиках допоміжного значення, які відповідають умовам подібності. Саме значення звужується і "фільтрується". У процесі фокусування до буквального значення приєднуються асоціації, релевантні для актуалізованого образу. До аналогії як способу когнітивного опрацювання інформації про новий об'єкт додається і редуковане буквальне значення. Редукція допоміжного референта і його асоціативного комплексу за рахунок актуалізації в них характеристик, сфокусованих в метафоризації, створює передумови для нівелювання логічного несумісності нового концепту і допоміжної сутності.

Процес фільтрації, тобто суміщення сфокусованих ознак і асоціацій нового поняття і "буквального" значення, результатом якого є утворення нового концепту в процесі його вербалізації.

Всі ці сутності і процеси діють не по черзі, один за одним, а симультанно. Пріоритет у часі може мати тільки задум і мета. У метафорі проходить не просто уподібнення на зразок порівняння, а своєрідний перерозподіл характеристик за допомогою інтеракції основної сутності і двох допоміжних. У допоміжних сутностях

зактуалізоване буквальне значення і характеристики, які викликають асоціації про референт цього значення. Цей процес проходить в контексті задуму і мети метафори. Усі ці характеристики синтезуються і відносно вирівнюються.

Проаналізована модель визначає процес метафоризації як спосіб створення нових концептів з використанням знаків, які вже є в даній семіотичній системі (В.М.Телія).

Третій розділ дисертації "Зоо- і біореалії у метафоричних комплексах української та чеської мов". Систематичний підхід до мовної метафори дав змогу описати на вербальному рівні основні напрями метафоричних переносів і простежити окремі рефлексії на когнітивному рівні.

Типологічне антропометричне перенення із загальних сфер позалінгвальної дійсності зоо- і біореалій і соціального життя на українську і чеську мовну особистість можна зобразити у вигляді двох антропометричних сфер. Схематично це зображено в додатку. До складу першої сфери належать найменування зоо- і біореалій. У цій кількісно-великій сфері виділяємо шість сферичних полів. В українській та чеській картині світу типовими є моделі образного найменування людини як тварини (звір, *zvěř*; скотина, *dobytek*; осел, *osel*; собака, *pes*; заєць, *zajíc*; вовк, *vlk*; ведмідь, *medvěd*; баран, *beran*; ягня(овечка), *ovce*; змія, *zmije*; лисиця, *liška*), птаха (птаха, *pták*; сокола, *straka*; зозуля, *kukačka*; орел, *ostříž*; голуб(голубка), *holub(holubice)*; ластівка, (*vlaštovka*); рослини (зілля; пустоцвіт; *kvítko*); комахи (бджола, *včela*; трутень, *trubec*; сарана(саранча), *kobylky*; павук, *řavouk*; кліщ, *klišť*; воша, *veš*; глист, *hlísta* тощо), предмета неживої природи і артефакта (камінь, *kamen*; автомат, *automat*; скарб, *poklad*; стовп, *sloup*; світоч, *světloň*), астрономічного тіла (зірка, *hvězda*; сонце, *slunce*; місяць, сузір'я, *souhvězdí*). Найчисленнішими серед вказаних антропометафор є зооморфізми. Вони репрезентовані багатьма прикладами в українській і чеській мовній картині світу.

Існують певні відмінності у семантиці мовного образу людини в українській та чеській мовах. Наприклад, *зайчик* - ласкава назва малої дитини; *zajčec* - про жінку, яка працює в нічних закладах; *віл* - про людину, яка багато і важко працює; *vůl* - про нерозумну людину; *жаба* - негативна характеристика зовнішнього вигляду людини; *žába* - пестлива назва немовлят - дівчаток, а також дівчат - підлітків.

У процесі метафоризації вербальне мислення мовної особистості гіперболізує домінантні або факультативні семи вихідного слова, що показує аналіз антропометафори зоо- і біосфери (*собака, pes*; *кінь, kůň*; *вовк, vlk*; *свиня, svině*). Зооморфізм *собака, pes* використовують для

характеристики негідної людини, що своїми вчинками викликає обурення й загальний осуд. Українська мовна особистість виділяє такі стійкі конотації психологічного аспекту: злість, недоброзичливість, спритність (досвідченість). У чеській мові для метафори *pes* характерні такі конотації: жорстокість, нерозумність, покірність, вірність. Спостерігаємо деяку психологічну нелогічність, а, може, й певне протиріччя з масовою асоціацією. Адже з кінофільмів, художніх творів та й у повсякденному житті сприймаємо собаку як символ вірної та безкорисливої дружби. Однак ці характеристики не знайшли вербальної фіксації. Навіть така позитивна конотація, як вірність у даному випадку має у собі відтінок зневаги і приниження. Адже для характеристики вірності коханої людини не будемо вживати прикметник собачий. У метафорі зафіксовані зовсім інші асоціації, фактично, значення "вірний, безкорисливий друг" стерлося. Назву собака, *pes* використовують для найменування злої, жорстокої людини. Між лексичним значенням слова і його психологічно реальним значенням є несумісність.

Хоч спостерігаємо й іншу тенденцію: ознака, що служить основою процесу метафоризації не тільки не релевантна для семантичної структури вихідного слова, а й часто зовсім не характерна для цієї структури. В таких випадках за антропометафорою закріплені стійкі асоціації лінгвокультурної спільноти. Наприклад, козлом називають нерозумну і вперту людину. Хоч денотат такої характеристики не передбачає. Ознака, що визначає зооморфну метафору часто лексикографічно не зафіксована у вихідній номінації зооніму. Тобто така зоометафора утворюється на основі суперечливих, інколи

випадкових і несуттєвих ознак. Наші спостереження над природою зоометафори дають змогу твердити, що за таким принципом утворюються цілі розряди метафоричної лексики, зокрема найменування рис характеру людини. Наприклад: лисиця, *liška*; змія, *zmije*; видра; павук, *řavouk* тощо.

Називаючи людину таким іменем, людська особистість сфокусовує не якусь одну, конкретну характеристику, узагальнює цілий асоціативний комплекс. Часто важко визначити конотації і з'ясувати природу їх появи. Нам вдасться лише фрагментарно виділити часткові ознаки і вловити асоціації лінгвокультурної спільноти у мовній картині світу.

Сприйняття мовною особистістю прямих значень зоонімів виключає такі властивості зооморфізмів, як підлість, дурість, хитрість, сміливість. Хоча саме такі риси характеру (емпіричні категорії) ми під тим розуміємо. Антропометафори вказаної сфери мають чітку оцінку

модель. Вони є тим помінативним арсеналом національної мови, який відображає продуктивну тенденцію вираження оцінки.

Значеннєві рефлексї вказаної тематичної групи виражені у системі стійких народних порівнянь: *тупий як баран, hlouřý jako beran; divitiřь як від на нові ворота, dřvat se jako vid na nová vrata, труситись як засць у ступні, sprát jako zajíc na vodě* тощо.

Другу антропосферу формують метафори, пов'язані із соціальною діяльністю людини. Ці метафори умовно названо соціальними. Класифікацію і опис цих метафор подіємо у четвертому розділі "Соціальна метафора в антропосистемі української та чеської мов". Детальніша класифікація дає змогу виділити сім тематичних груп: релігійні номінації (*ангел, anděl; чорт, čert; апостол, apořtol; патріарх, patriarcha; Каїн, Kain, Іуда (Юда), Jidař, Пїлат, Pilát*); назви професії і роду зайнятості (*актор, крамар, командир, velitel; солдат, voják; коновал, гицель, vyřřiduch; учитель, učitel; лікар, lěkař*); терміни спорідненості (*батько, otec; син, syn; дочка, dcera; брат, bratr; сестра, seřtra*); фізичні вади людини (*глухий, hluchý; карлик, trpaslík; слїпий, slepý*); етнічні назви (*жид, Žid; німець, Němec, циган, Cikán*); історико-культурні назви (*козак, Babinský; Krakonoř; допжсуан, Doňzuán; король, королева; král, královna*).

Серед метафор, утворених від імен персонажів Святого письма, найбільш поширені *Каїн, Kain; Іуда (Юда), Jidař; Пїлат, Pilát*. У біблійних писаннях — вони негативні персонажі, що уособлюють людський гріх — братовбивство, зраду, жорстокість, підступність. У символічній мовній системі їх використовують для образного змалювання людських пороків. Часто ці слова використовують як лайливі.

Звертаємо увагу на певну неточність (можливо тенденційну) у трактуванні деяких слів у словнику української мови. Зокрема у дефініції аналізованих слів. Так, пояснюючи слова *Пїлат, Каїн, Ірод*, автори словника як пряме значення фактично подають метафоричне. Вважаємо, що пряме значення цих слів — власні назви, джерело походження яких можна чітко пояснити. А друге, метафоричне — образне називання негативних людських рис і вчинків. Натомість статті з гаслами *Каїн, Пїлат, Іуда* у *Slovníku spisovného jazyka českého* позбавлені таких неточностей. Антропометафора *Пїлат* зберігає у своєму трактуванні всі характеристики історичного образу. Так, *Пїлатом* називають людину, яка зробила щось погане і злочинне, звичайно чужими руками, і усувається від відповідальності.

Заслугують на аналіз метафори, що утворені від назв різних національностей. Словник української мови не фіксує назви

національностей у переносному значенні. Але у розмовно-побутовій мові вони активно вживаються. До того ж є фразеологічні сполучення, у яких назва національності має оцінну характеристику. З метою реконструкції національної мовної картини світу важливим, на нашу думку, є те, як сприймають представників інших культур українці, і якими характеристиками їх наділяють, а також, які етнічні образи є у чеській етнокультурній спільноті.

Зазначимо, що ця сфера поля не є численною. Об'єктами оцінних характеристик стали або представники тих національностей, з якими межують українці й чехи, або стикалися з уваги на певні історичні причини (війни, торговельні відносини, національні меншини).

Образи — характеристики представників інших національностей найповніше зреалізуються у стійких словосполученнях. Етнічні назви у складі усталених зворотів є потенційними метафорами. Тому зміст фразеологізмів конкретизує образне значення етнічної назви.

Потенційне значення метафори *жид* в українській образній системі — "хитрий чоловік", "визискувач", "торгаш". Це ж значення мають стійкі словосполучення, у складі яких є етнічна назва жид.

То якийсь *жид*, а не чоловік (хитрий на вдачу); то жидівська голова (хитрий спекулянт).

Негативна оцінка закладена в чеській метафорі *Žid*. А утворення *nad žida* означає хитрий чоловік ("прозора" семантика цієї лексеми: хитріший, ніж жид). У розмовному стилі частовживаними є метафори *čigán, Cikán; němec, Němec; negr, černoch*.

Аналізовані мовні образи соціальної сфери є переважно психологічною характеристикою людини (*Pilam, Pilát* — про людину, яка зробила щось погане і злочинне, звичайно чужими руками, і намагається уникнути відповідальності; *gluchý, hluchý* — про людей, які не прислухаються до чужої думки; *жид, Žid* — про хитрого чоловіка тощо).

Оцінка, що її мають антропометафори соціальної сфери, зумовлена семантикою вихідного слова. У процесі метафоризації цієї тематичної групи гіперболізується основна сема вихідного слова, яка і є домінантою в образній номінації.

У **Висновках** викладено результати дослідження антропометричної метафори української та чеської мов. Моделювання типологічної антропосистеми метафори на матеріалі української та чеської мов розкриває вартісні еталони лінгвокультурних спільнот.

Основні положення дисертації викладено у публікаціях:

1. Лобур Н.В. Концепт родини в українській картині світу // Язык. Культура. Взаимопонимание. Материалы международной конференции.-Львов: ЛГУ, 1997. — С.88-90.
2. Лобур Н.В. Культ землі в українській мові // Дивослово.-К., 1996. — № 3. — С.22-23.
3. Лобур Н.В. Мовні засоби вираження духовного світу сучасника (на мат. публікацій журналу "Нова генерація") // Українська журналістика і національне відродження. Збірник наукових праць.-К.: НМК ВО, 1992. — С. 64-68.

Аннотация

Лобур Н.В. Антропометрическая метафора в языковой картине мира: типологическая модель (на материале украинского и чешского языков).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01-украинский язык; 10.02.03- славянские языки.

Диссертация посвящена моделированию типологической модели антропологической метафоры в украинской и чешской языковой картине мира. Антропологический перенос с общих сфер внелингвальной действительности (зоо- и биореалий и социальной жизни) на украинскую и чешскую языковую личность рассматривается как типологический. Метафорическая антропосистема украинского и чешского языков является важным составным элементом языковой картины мира и отображением ментальности народа, представляет значительный интерес для изучения ценностных ориентаций языковой личности, социальных стереотипов и норм поведения.

Annotation

Lobur N. Anthropometric metaphor in the world language picture: the typologic model (on the materials of the Ukrainian and Check languages). The thesis for the candidate degree of phylologic sciences in speciality 10.02.01 — the Ukrainian language; 10.02.03 — the Slavonic languages.

The thesis is dedicated to the typologic model of the anthropometric metaphor in the Ukrainian and Check language picture of the world. Anthropometric transformation from the general spheres of outlingual reality (zoological bio-realities and social life) for the Ukrainian and Check Language) individual is considered as typologic. Metaphoric antropo-system of the Ukrainian and Check languages is an important composed element of the language world picture and the reflection of the nation's mentality.

It is of great interest for investigation of valuable, orientations of language individual, social stereotypes and rules of behaviour.

Ключові слова: картина світу, мовна картина світу, метафора, метафоризація, антропометрична метафора, конотація, мовна особистість, когнітивний процес, зооморфізм.

Атропометрична метафора:
типологічна модель

Підписано до друку **15.05.97.** Формат 60*84/16. Папір друк. N 1
Друк офсетн. Умовн. друк. арк. 1.5. Умовн. фарб. відб. 1.5.
Обл.-вид. арк. 1.7. Тираж 100. Замовлення **93.**
Машинно - офсетна лабораторія Львівського держуніверситету
ім. І.Франка. 290602 Львів, вул. Університетська, 1.

496159

AB 37.875